

Een proletarische held uit Leiden. Marinus van der Lubbe 1909-1934

Dennis Bos

Voor een kleine schaar bewonderaars kan er geen twijfel over bestaan: de belangrijkste Nederlander van de twintigste eeuw was een werkloze, arbeidsongeschikte metselaar uit de Leidse achterbuurten die niet ouder werd dan 24 jaar. Anderen zien hem als een terroristische pyromaan, een zwakzinnige pauper of op zijn best een ultieme pechvogel. Vast staat dat Marinus van der Lubbe wereldberoemd werd door in de vroege avonduren van maandag 27 februari 1933 het Rijksdaggebouw in Berlijn in brand te steken. Hij zou ter plekke worden gearresteerd en na een geruchtmakend proces, waarbij Hermann Göring in hoogsteigen persoon als aanklager optrad, onder de guillotine ter dood worden gebracht. De controverse houdt sindsdien aan. Was Rinus van der Lubbe de eerste Nederlandse martelaar van het antifascistisch verzet? Hadden de nazi's toch gelijk en was de Rijksdagbrand onderdeel van een mislukte communistische greep naar de macht? Of klopt het communistisch verweer dat Van der Lubbe zich, uit onnozelheid of als fascistische provocateur, tot werktuig van de nazi's had laten maken? Kortom: was de brandstichter een legendarische held, een politieke misdadiger of een schlemiel?

De wieg van een brandstichter

Marinus van der Lubbe werd op 13 januari 1909 op nummer 38 in de Leidse Morschstraat geboren als laatste van zeven kinderen.¹ Zijn uit

¹ In 1986 verscheen een uitstekende biografie, waarvan de derde druk is herzien en aangevuld met nieuw materiaal: Martin Schouten, *Marinus van der Lubbe. Een biografie* (Amsterdam 1999). Biografische gegevens in dit artikel zijn, tenzij anders vermeld, aan dit werk ontleend. Van der Lubbe's leven is in kort bestek geboekstaafd in het *Biografisch Woordenboek van Nederland* (BWN).

<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn4/lubbe> (laatst geraadpleegd 18/02/16) en in het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA).

<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/lubbe> (laatst geraadpleegd 18/02/16); Daarnaast is een beknopt, maar accuraat overzicht: N. Jassies, *Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand* (Amsterdam 2009).

Brabant afkomstige moeder Pietje van Handel had aan haar eerste ongelukkige huwelijk met een koloniaal oud-militair vier kinderen overgehouden, de drie laatsten waren vrucht van haar al even getroebleerde huwelijk met de drankzuchtige marskramer Frans van der Lubbe. Vader van der Lubbe ontwikkelde de gewoonte zijn vrouw en kinderen regelmatig voor korte of langere tijd te verlaten, en in 1916 verdween hij voorgoed uit zicht. Op zoek naar middelen van bestaan en op de vlucht voor huurschulden trok de achtergelaten moeder met haar kinderen van Leiden naar Breda en via Nijmegen, Tiel en Den Bosch naar Sprang, om vandaar weer naar Den Bosch terug te keren. Daar overleed moeder Pietje in 1921, waarna de twaalfjarige Rinus terecht kwam bij familie in Oegstgeest. Na de lagere school ging Van der Lubbe aan de slag als leerling-metselaar, terwijl hij in de avonduren lessen op de ambachtsschool volgde.

Als zestienjarige bouwvakker overkwamen hem in 1925 twee ongelukken: zijn ogen raakten ernstig beschadigd toen er kalk in kwam en hij werd gegrepen door het communistisch ideaal. Het leverde hem een gedeeltelijke invaliditeitsuitkering en het lidmaatschap van de afdeling Leiden van de Communistische Jeugdbond op. Zijn pleegouders bleven weliswaar zeer gesteld op de hardwerkende en goudeerlijke Rinus, maar waren zelf trouwe kerkgangers en weinig geporteerd van de wereldrevolutie. Om conflicten te vermijden ging de jonge communistische bekeerling daarom op zichzelf wonen. Zo belandde hij als kamerhuurder aan de Uiterstegracht 56 in Leiden. Dit pand werd bewoond en gefrequenteerd door een zeer gemêleerd gezelschap van revolutionaire studenten en arbeiders, die elkaar opzochten om hoogoplopende discussies te voeren over het verraad van de sociaaldemocratie, de koers van de Sowjet-Unie en de nakende opstand van het proletariaat.

De schamele invaliditeitsuitkering aanvullend met losse baantjes als sjouwer of venter stak Van der Lubbe jarenlang al zijn geld, vrije tijd en energie in de Communistische Jeugdbond. Eén van zijn kameraden zou later getuigen dat Rinus als jongen al opviel door ‘zijn open en eerlijk karakter’ en door zijn ‘vroeg rijpe gedachten, zijn ernstig zijn, wat de denker in hem kenmerkt.’² Tegelijkertijd beschikte hij over een indrukwekkende fysieke kracht en moed, die hem op de straten van Leiden de bijnaam

² S. Harteveld in: *Wie is van der Lubbe? Korte levensbeschrijving en verweerschrift tegen de sensationele berichtgeving in de landelijke pers, in verband met de brandstichting in 't Duitse Rijksdaggebouw* (Z.p. [Dordrecht], z.j. [1933]) 10, plaatsnamen en jaartallen tussen vierkante haken zijn toegeschreven door auteur.

Dempsey (naar een toenmalige bokskampioen) opleverde. Van der Lubbe verwierf zich in deze jaren een stevige reputatie in eigen kring, maar ook de handhavers van het gezag leerden hem goed kennen. Toen het kapitalisme in 1929 in een diepe wereldcrisis belandde, verscherpten de sociale tegenstellingen zich ook in de verpauperde fabrieksstad Leiden. Van der Lubbe werkte zich snel op tot informele voorman van de plaatselijke communistische werklozenbeweging en kwam steeds vaker hardhandig in aanraking met de politie die straatdemonstraties met knuppels en sabels te lijf ging.

In januari 1931 maakte een dergelijk treffen Van der Lubbe tot een nationale bekendheid, althans in de kring van zijn partijgenoten en geestverwanten. Op de voorpagina van het communistisch partijorgaan *De Tribune* viel op 22 januari te lezen hoe hem het colporteren met politiek drukwerk door de politie hardhandig onmogelijk was gemaakt:

Van een ooggetuige vernemen we [dat kameraad Van der Lubbe] op afschuwelijke wijze is mishandeld. Hij werd door vijf agenten onder aanvoering van een inspecteur, op de hoek van de Korevaarstraat-Hoefstraat tegen een schutting gedrukt van een in aanbouw zijnd pand, waar de politiebeesten met zijn allen zich op hem stortten, en hem daar als waanzinnigen met gummistok en sabel bewerkten. Een der agenten die er niet meer bij kon komen om onze kameraad te slaan begon, toen hij diens beenen onder die der agenten zag uitkomen, deze met zijn sabel te bewerken. Tijdens zijn overbrenging' naar het politiepsthuis werd kd. v. d. L. op de Ganzenmarkt opnieuw met de gummiknuppel bewerkt.³

Vier dagen later kwam de krant uitvoerig op de gebeurtenissen terug. Onder de ondubbelzinnige titel 'Fascisme in Leiden' verscheen een analyse waarin werd beweerd dat de Leidse politie 'van hoogerhand' opdracht had gekregen Van der Lubbe tot gewelddadig verzet te provoceren, om hem voor een paar maanden te kunnen opsluiten. Dat plan was mislukt omdat Van der Lubbe nu eenmaal 'allerminst een geweldenaar of dolleman' was, 'maar integendeel een zachte, ingetogen jongen'. Daarom hadden de 'rabauwen' geprobeerd hem met een 'mensch-onteerende ranselpartij lichamelijk of moreel kapot te maken'. Maar ook in die opzet was het

³ 'Kd. V.d. Lubbe naar het Huis van Bewaring overgebracht. Na schandalige mishandeling', *De Tribune*, 22 januari 1931, 1.

onderdrukingsapparaat niet geslaagd, ‘omdat Van der Lubbe een groote lichaamskracht en ontembare moed heeft.’⁴

De Haagse politierechtbank zou Van der Lubbe tot een week celstraf veroordelen, maar niet voordat de communisten rondom het proces een complete propagandacampagne lanceerden met protestvergaderingen, demonstraties en nieuwe artikelen in de partijkrant. Binnen een paar weken werd Marinus van der Lubbe zodoende, tenminste in de ogen van zijn politieke vrienden, tot een held van de klassenstrijd gemaakt. De straten van Leiden stonden in die dagen vol gekalkt met de leuze ‘Van der Lubbe moet vrij!’

Eenmaal weer op vrije voeten vertrok de Leidse volksheld op eigen initiatief voor een voetreis naar de Sowjet-Unie, het vaderland aller arbeiders, maar dit avontuur strandde al in Duitsland, dat hem als ongewenste vreemdeling over de grens zette. Een tweede voettocht begon hij in de herfst van 1931. Doel van de reis was ditmaal China. Met hulp van een wereldkaart had hij uitgerekend dat het in een maand of twee, drie te belopen moest zijn. Het bracht hem dit keer, lopende en liftend tot in Joegoeslavië en Hongarije. Onderweg hield hij een dagboek bij, dat bewaard is gebleven en getuigt van zijn onverflauwde engagement, de nodige nieuwsgierigheid en een zekere naïviteit, maar ook van een gebrekkig taalonderricht. Stedenschoon was aan hem niet besteed, ‘Daar die toch allemaal nog onder bewind van de bezittende klasse staan’, maar hij deed wel degelijk nieuwe ervaringen op:

Ook heeft ik nu al twee maal wijn gedronken, wat ik dacht dat limonade was, dus mij vergist. Hier maken de boeren overal zelf wijn, uit druiven of appels geloof ik, wat ze mois noemen, ’t is wel heerlijk fris drinken, maar ik moet het nooit meer, daar mij dien dag niet goed bekomen is.⁵

Zijn terugkeer naar Leiden betekende geen terugkeer naar de partij. De communisten hadden hem naar aanleiding van zijn eerste reis richting de Sowjet-Unie zijn gebrek aan discipline verweten en dat had Van der Lubbe doen besluiten zijn lidmaatschapskaart definitief in te leveren.⁶ Voor de rol

⁴ ‘Fascisme in Leiden. Ongehoord optreden der politie-rabauwen’, *De Tribune*, 26 januari 1931, 1.

⁵ Het reisdagboek is integraal opgenomen in Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 195-233: 206-207.

⁶ Jassies, *Marinus van der Lubbe*, 11.

van gehoorzame ‘partijsoldaat’ deugde Van der Lubbe inderdaad niet. Begin januari 1932 werd hij andermaal door de Leidse politie ingerekend nadat hij bij het bureau van Maatschappelijk Hulpbetoon de ruiten had ingegooid. Die instelling had geweigerd zijn plan voor een arbeidersbibliotheek annex vergadercentrum te helpen financieren. Het ingooien van ruiten was een typisch voorbeeld van het soort onbezonnen ‘propaganda van de daad’ waar de communisten liever niets mee te maken wilden hebben. Typisch voor Van der Lubbe was dan weer wel dat hij het betrokken kantoorpersoneel vooraf had gewaarschuwd om toch vooral bij de ramen weg te gaan, want slachtoffers wilde hij niet op zijn geweten hebben.

Radencommunist

Onder invloed van oude vrienden op de Uiterstegracht radicaliseerde Van der Lubbe gedurende het wandeljaar 1931 richting het radencommunisme. Deze stroming van radicale marxisten was in 1920 ontstaan als eerste linkse oppositie in de Communistische Internationale (Komintern) tegen de in haar ogen te weinig revolutionaire strategie van Lenin en de bolsjewieken. Heel even was de radencommunistische beweging in het woelige Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog een geduchte concurrent van de ‘officiële’, Moskou-getrouwe partijcommunisten geweest, maar al snel was de beweging in onderlinge conflicten ten onder gegaan en ineengeschrompeld tot wel heel bescheiden proporties. Opmerkelijk genoeg behoorden bij het ontstaan van de internationale radencommunistische stroming rond 1920 twee Nederlandse marxisten tot de bekendste woordvoerders: de sterrenkundige Anton Pannekoek en de dichter Herman Gorter. Toen Rinus van der Lubbe tien jaar later in de kring van hun politieke volgelingen belandde, had Pannekoek zich van het politieke toneel teruggetrokken om zich geheel aan de wetenschap te wijden en was Gorter al een paar jaar dood. Het totaal aantal radencommunisten in Nederland bedroeg inmiddels niet meer dan enkele tientallen.⁷

⁷ Een complete geschiedenis van de radencommunistische beweging in Nederland ontbreekt. Een eerste aanzet bieden B.A. Sijes, *Enkele marxistische opvattingen betreffende de verovering van de politieke macht in de laatste zeventig jaar*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de Cleveringa-leerstoel [...] aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 26 november 1970 (Assen 1970) en C. Brendel, ‘Die “Gruppe Internationale Kommunisten” in Holland. Persönliche

Deze gideonsbende zag zich geplaatst tegenover formidabele tegenstanders: niet alleen het kapitalisme met zijn uitbuiting, werkeloosheid en fascistisch geweld, maar ook het reformisme van de sociaaldemocratie en het bureaucratische terreurregime van de stalinisten werden met hand en tand bestreden. Al hun hoop vestigden de radencommunisten daarbij op de onwrikbare wetten van de klassenstrijd, in de zekerheid dat het crisisgevoelige kapitalisme zelf de arbeidersklasse vroeg of laat tot revolutionair optreden zouden dwingen. Parlement, vakbond en politieke partij waren in hun ogen achterhaalde concepten die volstrekt onbruikbaar waren gebleken in de klassenstrijd. De proletarische revolutie zou het werk van de arbeidersklasse zelf moeten zijn, en ook voor een partijvoorhoede van beroepsrevolutionairen kon daarin geen rol zijn weggelegd: 'die Revolution ist keine Parteisache!'⁸

De inzichten van de radencommunisten waren meeslepend en verre van onverstandig, maar de nadruk op de noodzaak van het 'zelf doen' van de arbeidersklasse leverde wel een probleem op. Wat stond de radencommunisten eigenlijk nog te doen? Welbeschouwd bleef voor deze marxisten geen andere taak dan het nauwgezet bestuderen, analyseren en onderling bediscussiëren van maatschappelijke ontwikkelingen en te pogen hun inzichten in de arbeidersklasse enige bekendheid te geven. Deze intellectuele taakstelling bezorgde de radencommunisten, die in de jaren dertig opereerden onder de noemer Groepen van Internationale Communisten (GIC), de spottende bijnaam 'kloosterbroeders van het marxisme' op. Het valt moeilijk voor te stellen hoe een intellectueel lees- en studiegenootschap als de GIC blijvende aantrekkingskracht kon uitoefenen op een daadkrachtige en avontuurlijk aangelegde jongen als Marinus van der Lubbe. Toevallig diende zich juist in 1932 een nieuwe radencommunistische organisatie aan waarin arbeiders de boventoon voerden en die ruimte bood aan een meer activistische aanpak. Tegen het eind van de dat jaar vond Van

Erinnerungen aus den Jahren 1934-1939', *Jahrbuch Arbeiterbewegung. Theorie und Geschichte* 2 (1974) 253-263, waarvan een Nederlandse vertaling door B. van der Steen verscheen in: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* 2008 (Amsterdam 2008) 192-202.

⁸ O. Rühle, *Die Revolution ist keine parteisache!* (Berlijn 1920), digitaal raadpleegbaar: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/ruehle/1920/parteisache/parteisache.htm> (laatst geraadpleegd 18 februari 2016).

der Lubbe via zijn Leidse vrienden aansluiting bij deze Linksche Arbeiders Oppositie (LAO) die vooral vanuit Rotterdam opereerde.⁹

Hoewel de radencommunisten wars waren van alle hiërarchie en leiderschap, kende de Rotterdamse LAO een onbetwiste voorman in de figuur van Eduard Sirach. De in 1895 in de Amsterdamse Jordaan geboren oud-marinematroos Sirach genoot onder zijn vrienden het aanzien van een echte held, en niet ten onrechte. Tijdens de Eerste Wereldoorlog lanceerde hij op eigen initiatief een complete sabotagecampagne op de Indische vloot die uiteindelijk tot een formele muiterij op twee schepen zou uitgroeien. Bij een demonstratie van ontevreden marinepersoneel in Soerabaja was hij in 1916 door een pistoolkogel geraakt en als arrestant gerepatriëerd, waarbij de autoriteiten hem gedurende de langdurige zeereis voortdurend in de boeien geslagen hielden. Vanaf 1918 zou hij in Duitsland aan diverse gewapende opstanden hebben deelgenomen en eenmaal terug in Nederland maakte hij naam, eerst in de communistische partij, daarna in de min of meer ‘trotskistische’ Revolutionair-Socialistische Partij. Na het verlaten van die organisatie in 1932 werd Sirach oprichter van zijn eigen LAO en redacteur van het nieuwe cluborgaan *Spartacus*.¹⁰

‘De Rijksdag brandt!’

Eind 1932 of begin 1933 moet Marinus van der Lubbe persoonlijk kennis hebben gemaakt met de oud-muiter en revolutieveteraan Sirach. Voordat hij op vrijdagochtend 3 februari 1933 Leiden verliet om met eigen ogen in Duitsland te zien hoe de Duitse arbeidersklasse in opstand zou komen tegen de kapitalistische ellende en het nieuwe naziregime, zou Eduard Sirach de laatste zijn geweest die hij in Nederland sprak. Vijftien dagen na vertrek kwam Van der Lubbe aan in Berlijn. Hitler was er op 30 januari tot Rijkskanselier benoemd, het parlement was ontbonden in afwachting van nieuwe verkiezingen op 5 maart en het partijkantoor van de machtige Duitse communistische partij was door Sturmabteilungen (SA) overgenomen, maar wat er verder stond te gebeuren wist niemand. Van der Lubbe trok door de stad, bezocht openbare vergaderingen en straatmeetings,

⁹ Jassies, *Marinus van der Lubbe*, 17.

¹⁰ ‘Sirach de Arbeiders-Candidaat van Rotterdam’, *De Tribune*, 22 april 1927, 1. De schaarse informatie over Sirach is verzameld in: Jassies, *Marinus van der Lubbe*, 44-45 (noot 22).

sprak hier en daar met werklozen, sociaaldemocraten en communisten en speurde in de verschillende arbeiderswijken naar tekenen van verzet. Het resultaat moet hem teleurgesteld hebben: aarzeling en moedeloos afwachten leek zich van de geesten meester te hebben gemaakt. Na een paar dagen vergeefs door de stad te hebben gedwaald vatte Van der Lubbe het besluit dan maar op eigen houtje tot actie over te gaan. Op zaterdag 25 februari kocht hij lucifers en een voorraadje aanmaakblokjes. Daarmee probeerde hij diezelfde avond achtereenvolgens een stempellokaal in een arbeiderswijk, het Berlijnse stadhuis en het keizerlijk paleis in het centrum in brand te steken. Veel succes had het niet: de brandjes werden stuk voor stuk door voorbijgangers ontdekt en geblust voordat ze veel schade aanrichtten.

De volgende dag begon de Leidse brandstichter teleurgesteld aan de thuisreis: zijn geld was op, het vuur geblust en een Duitse revolutie leek niet aanstaande. Tijdens de eerste overnachting in een daklozenopvang even buiten Berlijn bedacht Van der Lubbe zich echter. Hij keerde op zijn schreden terug en slaagde er op maandagavond 27 februari in de grote vergaderzaal van de Rijksdag in vuur en vlam te zetten. Bij zijn aanhouding in de gangen van het parlamentsgebouw was Van der Lubbe halfnaakt: rennend door het gebouw had hij zijn bovenkleding gebruikt om meer brandhaarden aan te steken. Om half tien die avond zat hij opgesloten in een Berlijnse politiecel, zeven maanden later verscheen hij voor het Rijksgerechtshof in Leipzig, dat hem na een proces van drie maanden op 23 december ter dood veroordeelde. Op 10 januari 1934, drie dagen voor zijn vijftienvijfde verjaardag, werd Marinus van der Lubbe op de binnenplaats van de gevangenis in Leipzig met een guillotine onthoofd. Om half acht was alles afgelopen.

Het Rijksdagbrandproces maakte Marinus van der Lubbe op slag wereldberoemd. Dat hij verantwoordelijk was voor de brand stond van meet af aan vast. Direct na zijn arrestatie op heterdaad had hij een volledige en gedetailleerde bekentenis afgelegd, inclusief een politieke verantwoording:

Ik sympathiseer met het proletariaat dat de klassenstrijd bedrijft. [...] Mijn opvatting was dat er beslist iets moest gebeuren om tegen dit systeem te protesteren. Omdat de arbeiders toen niets wilden ondernemen, wilde ik gewoon wat doen. Ergens brand stichten hield

ik voor een geschikt middel. Ik wilde geen particulieren raken maar iets wat tot het systeem behoort.¹¹

De hoop dat het signaal van een brandend parlamentsgebouw de passiviteit van de arbeidersmassa zou doorbreken, bleek vergeefs. In plaats van een revolutie werd de brand in de Rijksdag de directe aanleiding voor een verpletterend staatsingrijpen tegen de arbeidersbeweging. Nog diezelfde nacht begonnen de nazi's met hulp van de politie met het oppakken van alle communisten en linkse socialisten waarop ze hand konden leggen. Degenen die niet bij hun arrestatie werden doodgeslagen verdwenen in de eerste, inderhaast ingerichte concentratiekampen. De 'terroristische dreiging' werd door justitie en de nazi's dankbaar aangegrepen om een noodtoestand uit te roepen en alle politieke tegenstand te breken.

Voor Van der Lubbe moet het allemaal een verpletterende teleurstelling zijn geweest. Toch was hij niet de enige die door het averechts effect van zijn daad werd verrast. In Keulen mengde een groep anarchisten zich na het vernemen van het nieuws uit Berlijn uitgelaten in de carnalvalsmenigte. In Moskou hadden Duitse studenten van de Leninschool na het vernemen van het nieuws dat de Rijksdag in brand stond elkaar bij de hand gegrepen om onder het luid scanderen van '*der Reichstag brennt!*' een vrolijke rondedans te maken. Diezelfde avond was in Amsterdam een openbare vergadering van revolutionair-socialisten onderbroken voor wat zich liet aanzien als een verheugende mededeling: 'Kameraden, goed nieuws uit Duitsland, de Rijksdag staat in brand!'¹²

Bij het strafproces in Leipzig dat op 21 september 1933 van start ging stond Marinus van der Lubbe niet alleen in de beklagdenbank. Met hem stonden terecht: Ernst Torgler, voorzitter van de KPD-fractie in het parlement, Blagoj Popov, Vassili Tanev en Georgi Dimitrov, drie Bulgaren die door de Communistische Internationale in Duitsland gestationeerd waren geweest. De aanklagers probeerden met het proces de publieke opinie in Duitsland en de wereld ervan te overtuigen dat het land ternauwernood aan een rode staatsgreep was ontsnapt. Daartoe moesten zij bewijzen dat de brand niet het eigen initiatief van een Leidse enkeling kon zijn geweest, maar een goed voorbereide en vanuit Moskou georganiseerde aanslag, uitgevoerd door een compleet 'brandcommando', die het sein voor

¹¹ Een Nederlandse vertaling van het proces-verbaal is opgenomen in: Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 235-256: 251, 252.

¹² Schouten, *Marinus van der Lubbe*, 91-92.

een communistische machtsovername had moeten geven. Nog voor de eerste zitting sloegen de communisten hard terug. Uit Duitsland ontkomen communisten lanceerden met steun van Moskou en zusterpartijen in het buitenland een geweldige publiciteitscampagne waarin de aanklacht werd omgedraaid. Net als de nazi's weigerden de communisten Van der Lubbes verklaring te geloven: hij kon onmogelijk alleen hebben geopereerd en moest wel gehandeld hebben in dienst van anderen. Wie de werkelijke opdrachtgevers waren geweest, bleek volgens hen zonneklaar uit wie van de brand geprofiteerd had. Duidelijk was inmiddels dat dat Hitler en de nazi's waren geweest.

De communistische campagne rond het Rijksdagbrandproces resulteerde in de publicatie van een omvangrijk *Bruinboek* dat, in een reeks vertalingen en enorme oplagen op de markt gebracht, probeerde aan te tonen dat Van der Lubbe als politiek warhoofd in nazikringen terecht was gekomen. Beweerd werd dat hij al in Leiden als homoseksueel bekend stond. Platzak en dakloos zou hij in Berlijn als schandknaap zijn opgepikt door leidende SA-figuren, waaronder, naar iedereen wist, nogal wat 'seksueel geperverteerden' waren. Als willoos werktuig van de nazi's zou Van der Lubbe zich hebben laten meevoeren om zich op de plaats van de brand te laten arresteren. De brand was volgens de communisten in werkelijkheid door een speciaal commando van SA-mannen aangestoken, die via een ondergrondse gang zouden zijn ontkomen. Met het afschaffen van alle politieke vrijheden en de vernietiging van de Duitse communistische partij was het doel van de fascistische provocatie volgens het *Bruinboek* volledig bereikt. Dat de nazi's behalve moordenaars ook leugenaars en brandstichters waren, wilden velen wel geloven. De medewerking van een groot aantal vooraanstaande, niet-communistische juristen en intellectuelen aan het *Bruinboek*, aan een heus tegenproces in Londen en de publicitaire campagne eromheen gaf de communistische aantijgingen een schijn van autoriteit.¹³

Het effect van de communistische aantijgingen werd nog versterkt door het optreden van de Bulgaarse aangeklaagde Dimitrov tijdens het

¹³ *Bruinboek van de Hitler-terreur en den Rijksdagbrand*. Nederlandse uitgave met voorrede van Prof. Dr. G.W. Kernkamp (Amsterdam 1933). Het boek verscheen niet bij partij-uitgeverij Pegasus, maar bij het keurige Scheltens & Giltay. Over de verschillende complottheoriën rond de brand en hun doorwerken in de historiografie: N. Jassies, *Van Rijksdagbrand tot beden. Hoe geschiedenis gemanipuleerd wordt* (Amsterdam 2007).

proces. Voor het oog van de wereldpers slaagde hij er in de rollen volledig om te draaien tijdens directe confrontaties met de aanklager, de president van de rechtbank en zelfs met de Pruisische minister van Binnenlandse Zaken Hermann Göring die als getuige optrad. Buiten Duitsland raakte menig een ervan overtuigd dat Dimitrov en zijn communistische medeaangeklaagden onschuldig waren en dat de ‘abnormale’ homoseksueel Van der Lubbe de brand in opdracht van de nazi’s had aangestoken. Van der Lubbes houding tijdens de zittingen droeg veel bij aan de beeldvorming. Een enkele keer nog verklaarde hij dat hij de daad helemaal alleen had begaan, maar meestal wekte hij een apathische indruk. Op sommige zittingen zat hij voorover gebogen in zijn boeien en liet het snot uit zijn neus lopen. Terwijl het doodvonnis werd uitgesproken zat hij zelfs te slapen. Geruchten dat Van der Lubbe in de gevangenis werd gedrogeerd om te voorkomen dat hij zijn ‘werkelijke opdrachtgevers’ voor de rechtbank zou ontmaskeren, werden grif geloofd, ook door zijn familie in Nederland. Dat hij als enige ter dood werd veroordeeld bewees voor deze goedgelovigen slechts dat de nazi’s voor geen enkele misdaad terugschrokken. Het proces leidde tot een tweede *Bruinboek*, waarin de beschuldigingen nog eens breedvoerig uit de doeken werden gedaan en Dimitrov definitief een heldenstatus kreeg toebedeeld.¹⁴

Een wankel hoofd of toch een held?

In het tumult van nazi’s en communisten die elkaar in de rechtszaal en de wereldpers om de oren sloegen met steeds wildere verhalen over geheime ontmoetingen, ondergrondse tunnels en mysterieuze brandmiddelen, gingen de stemmen van de achtergebleven vrienden van Van der Lubbe vrijwel verloren. Niet dat zijn lot iedereen koud liet. Als slachtoffer van meedogenloze rechters wekte Van der Lubbe hier en daar wel enige sympathie. Jacques van Tol, voor en na de oorlog een van de belangrijkste tekstschrijvers van het Nederlandse lied, schreef in die dagen:

¹⁴ *Dimitroff contra Goering. Bruinboek II. Onthullingen over de werkelijke brandstichters van den Rijksdag* (Amsterdam z.j. [1934]). Na het proces bleven de vrijgesproken communisten aanvankelijk in ‘preventieve hechtenis’. De drie Bulgaren werden vervolgens uitgewezen naar de Sowjet-Unie, waar Dimitrov vanaf 1935 leiding gaf aan de Communistische Internationale.

In de vroege ochtendkilte,
eerder dan men had verwacht,
heeft een misdaad plaats gevonden
door een rechtelijke macht.

Net als in de middeleeuwen
intellect en eer tot spot,
sleepte men een mens, een jongen
als een hond naar het schavot.
[...]
't Mes komt suizend naar beneden
Fonkelend in zijn glinsterpracht,
Snijdt door vlees en bloed het hout in
[en 't] monsterstuk is weer volbracht.¹⁵

In Antwerpen dichte niemand minder dan Willem Elsschot nog datzelfde jaar:

Jongen, met je wankel hoofd
aan den beul vooruit beloofd,
toen je daar je lot verbeidde
stond ik wenend aan je zijde.

De operette duurde lang:
van het wraakhof naar 't gevang,
van 't gevang weer naar bet hof
in de boeien van den mof.

En over het vaderland dat zich om het lot van Van der Lubbe niet had bekommerd:

Laat het stikken in zijn centen,
in zijn kaas en in zijn krenten,
in zijn helden, als daar zijn:
Tromp, De Ruyter en Piet Hein.

¹⁵ Geciteerd in: I. Cornelissen, 'Nagekomen nieuws over Jaqc. Van Tol', *Het Parool*, 4 maart 1992. Van Tol werd later lid van de NSB en schreef tijdens de bezetting vrolijk door in de geest van de nieuwe tijd.

De laatste strofen van Elschots heldendicht voor 'Jongenlief' Van der Lubbe vormen een bede die elf jaar later daadwerkelijk verhoord zou worden:

Moog je geest in Leipzig spoken
tot die gruwel wordt gewroken,
tot je beulen, groot en klein,
door den Rus vernietigd zijn.¹⁶

Aan de politieke bedoelingen van de brandstichter gingen teksten als deze grotendeels voorbij. De achtergebleven radencommunisten in Nederland deden wat ze konden, al was dat niet veel. De Amsterdammer Age van Agen publiceerde in de zomer van 1933 een brochure *Marinus van der Lubbe. Proletariër of provocateur?* Op die vraag gaf Van Agen een helder antwoord. Dat de nazi's logen, behoefde voor hem en zijn lezers geen betoog, maar de arbeiders die nog geloof hechtten aan de valse beweringen van de communisten en sociaaldemocraten hield hij indringend voor dat Van der Lubbe geen fascistische provocateur, maar één van hen was:

De brandstichting in het Rijksdag-gebouw is de daad van een revolutionair proletariër, die scherp waarnam het verraad, dat aan de strijd der arbeidersklasse bedreven is, en met die daad de nationalistische demagogie der Nazi's en de democratische demagogie der parlementaire sjacheraars poogde te doorkruisen. (...) De daadkracht en de zelfverzaking, die Van der Lubbe bezielde, zal de arbeidersmassa moeten bezielen, wil zij aan het misdadige kapitalisme een einde maken!!¹⁷

Het concept van individueel heldendom paste slecht in de denkwereld van de radencommunisten, waarin het belang van de collectieve arbeidersklasse nu eenmaal alles overschaduwde. Toch konden zij met het zelfstandig en individuele optreden van de Leidse metselaar beter uit de voeten dan socialisten van andere richtingen. Ruim dertig jaar later zou Van Agen het nog eens uitleggen. Volgens hem hadden de Moskou-getrouwe partijcommunisten simpelweg niet kunnen geloven dat Van der Lubbe de brand alleen en op eigen initiatief had aangestoken: 'De gereglementeerde

¹⁶ W. Elsschot, 'Van der Lubbe' in: *Verzameld werk* (Amsterdam 2001) 762-763.

¹⁷ [A. Van Agen], *Marinus van der Lubbe. Proletariër of provocateur?* (Z.p. [Amsterdam], z.j. [1933]) 16.

zogenaamd socialistische en zogenaamd communistische leiderspartijen kunnen nooit toestaan, dat de arbeiders zelf iets doen.¹⁸

Ook de Rotterdamse LAO van Sirach nam het met zijn blad *Spartacus* volmondig op voor Van der Lubbe. Een aantal radencommunisten in Amsterdam bundelde de krachten en verzorgde de uitgave van een heus *Roodboek*, waarin getuigenissen en documenten van Leidse kameraden waren samengebracht in een poging de 'laffe lastercampagne, de anti-proletarische bedoelingen en de valsche 'bewijzen' van het *Bruinboek* te ontmaskeren.¹⁹ De Leidse metselaar en radencommunist Simon Hartevelde had het reisdagboek en brieven van Van der Lubbe bewaard en deze werden integraal in het *Roodboek* opgenomen, waarmee de geschiedschrijving een enorme dienst werd bewezen.

Een groot bereik hadden deze publicaties niet, al raakte het *Roodboek* volgens twee van de samenstellers binnen een paar dagen uitverkocht. De twee werden in 1967 door dagblad *Het Parool* geïnterviewd, waarbij Age van Agen met trillende lip getuigde:

Het beeld, dat ik van Van der Lubbe heb en dat ik heb trachten over te brengen, was niet dat van een versufte stommeling en ook niet de fiere held, die anderen wel in hem hebben willen zien. Hij was een arbeider! Hij had de weerstand koste wat het kost de arbeiders te waarschuwen en op te ruïen zich te verzetten. Hij wist dat het kon.²⁰

De belangstelling voor Van der Lubbe kent een eigen conjunctuur, die opmerkelijk parallel loopt met die van de na-oorlogse golven van jeugdprotest. In de jaren zestig werd hij postuum ingelijfd door de langharige protestgeneratie en verscheen een bewerkte versie van een geromantiseerde biografie uit 1939 onder de nieuwe titel *Doodstraf voor een provo*.²¹ Ook de kraakbeweging van de jaren tachtig, die zelf de nodige ervaringen opdeed met het averechtse effect dat sommige actiemiddelen op

¹⁸ A. Van Agen geïnterviewd in: Piet van den Ende, 'Twee oude kameraden van Van der Lubbe', *Het Parool*, 3 maart 1967.

¹⁹ *Roodboek. Van der Lubbe en de Rijksdagbrand* (Amsterdam z.j. [1933] 6; In 2001 verscheen een integrale herdruk bij uitgeverij Kelder.

²⁰ A. Van Agen in: Piet van den Ende, 'Twee oude kameraden van Van der Lubbe', *Het Parool*, 3 maart 1967.

²¹ J. Last, *Rinus van der Lubbe. Doodstraf voor een provo* (Dinxperlo z.j. [1967]), oorspronkelijk verschenen als: J. Last en H. Wilde, *Kruisgang der jeugd* (Rotterdam 1939).

de publieke opinie kon hebben, herontdekte de tragische held uit Leiden. Dat leidde tot de in eigen kring omstreden documentaire *Water en vuur* van regisseur Joost Seelen, tot de naamgeving van een heus Van der Lubbehof tussen de Uiterste- en Middelstegracht in Leiden en tot een blijvend gedenkteken aan de Morspoort. Aan de stadszijde staat daar sinds 27 februari 1999 een stenen monument van de hand van Ron Sluik en Reinier Kurpershoek. Op Rinus' negentigste geboortedag, 13 januari 1999 hadden zij al eenzelfde steen op het Südfriedhof in Leipzig onthuld. Deel drie van het project leverde politieke problemen op. De Duitse overheid zag weinig heil in een monument voor de brandstichter pal voor de entree van de gerestaureerde Rijksdag. De Berlijnse steen voor Van der Lubbe kwam er uiteindelijk toch, naast de fietsenstalling van het Deutsches Theater en daarmee netjes uit het zicht.